ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ
ΜΕΛΟΣ ΕΔΙΠ ΕΚΠΑ - ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ: ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Εἰσαγωγή

Τά θρησκευτικά συναισθήματα ἀποτελοῦν πολύπλοκες καί πολυδιάστατες ἐμπειρίες πού διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στή ζωή τῶν ἀτόμων τά ὁποῖα συμμετέχουν σέ θρησκευτικές ἤ πνευματικές πρακτικές. Τά συναισθήματα αὐτά, συχνά βαθιά συνυφασμένα μέ τίς πεποιθήσεις, τά τελετουργικά καί τή συλλογική θρησκευτική ζωή, ἔχουν προσελκύσει τό ἐνδιαφέρον μελετητῶν ἀπό ποικίλους ἐπιστημονικούς κλάδους, ὅπως ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία καί οἱ θρησκευτικές σπουδές[1].

Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ διερεύνηση, στό συγκεκριμένο ἄρθρο, τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων συνδέεται ἄμεσα μέ τό ζήτημα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ὁ William James, μέσα ἀπό τό ἔργο του, ὑπογράμμισε ὅτι τά θρησκευτικά βιώματα χαρακτηρίζονται ἀπό προσωπικότητα, ἀμεσότητα καί μεταμορφωτική δυναμική, στοιχεῖα πού καθιστοῦν τό συναίσθημα ἀναπόσπαστο συστατικό τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς κάθε ἀνθρώπου[2]. Παράλληλα, ἡ φαινομενολογική προσέγγιση τῆς θρησκείας ἀνέδειξε τήν ἐμπειρία τοῦ Ἱεροῦ ὡς θεμελιώδη διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ἐντός τῆς ὁποίας ἀναδύονται ἰδιαίτερες συναισθη-

[1] Ἡ Ψυχολογία τῆς Θρησκείας ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά βασικά ἐπιστημονικά πεδία ἐντός τῶν ὁποίων μελετῶνται συστηματικά τά θρησκευτικά συναισθήματα. Ὁ ἐρευνητικός αὐτός κλάδος ἐξετάζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις, πρακτικές καί ἐμπειρίες διαμορφώνουν τό συναισθηματικό βίωμα τοῦ ἀνθρώπου, καθώς καί τόν ρόλο πού τά συναισθήματα διαδραματίζουν στή συγκρότηση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας, τῆς συμπεριφορᾶς καί τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ κάθε ἀνθρώπου.

[2] William James, *The Varieties of Religious Experience*, New York, Longmans, Green, 1902.

ματικές ποιότητες, ὅπως τό δέος, ἡ εὐλάβεια, ἡ ἔλξη καί ἡ ἀναζήτηση τοῦ ὑπερβατικοῦ[3].

Τά τελευταῖα χρόνια, ἡ Πνευματική Ψυχολογία ἔχει ἀναδειχθεῖ ὡς πεδίο πού ἐπιδιώκει νά διερευνήσει τή δυναμική ἀλληλεπίδραση μεταξύ πνευματικότητας, ψυχολογίας καί συναισθηματικῆς εὐεξίας[4].

1. Φύση, Προέλευση καί Δομή τῶν Θρησκευτικῶν Συναισθημάτων

Τά θρησκευτικά συναισθήματα περιλαμβάνουν ἕνα εὐρύ φάσμα συναισθημάτων πού ἐκδηλώνονται στό πλαίσιο θρησκευτικῶν ἤ πνευματικῶν πρακτικῶν, ὅπως τό δέος, ἡ εὐλάβεια, ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ χαρά καί ἡ εἰρήνη, ἀλλά καί ἡ ἐνοχή, ὁ φόβος ἤ ἡ ἐμπειρία ὑπέρβασης. Συχνά, πυροδοτοῦνται ἀπό συναντήσεις μέ τό ἱερό, ὅπως κατά τή διάρκεια τῆς προσευχῆς, τοῦ διαλογισμοῦ, τῶν τελετουργιῶν ἤ τῆς συμμετοχῆς σέ λατρευτικές πράξεις. Ἐπιπλέον, θρησκευτικά συναισθήματα μπορεῖ νά προκύψουν ἀπό ἐμπειρίες θεϊκῆς παρουσίας, πνευματικές ἐνοράσεις ἤ στιγμές ὑπαρξιακῆς ἀμφισβήτησης καί κρίσης[5].

Ἡ προέλευση τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων ἀνάγεται σέ ποικίλους ψυχολογικούς, γνωστικούς καί κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες[6]. Ἀπό ψυχολογική σκοπιά, τά συναισθήματα νοοῦνται ὡς σύνθετες φυσιολογικές καί γνωστικές ἀντιδράσεις σέ ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά ἐρεθίσματα. Στό θρησκευτικό πλαίσιο, οἱ ἀντιλήψεις περί Θείου, οἱ ἀφηγήσεις ἱερῶν κειμένων καί οἱ πολιτισμικές πρακτικές συμβάλλουν καθοριστικά στή διαμόρφωση τῶν συναισθηματικῶν ἐμπειριῶν. Ἐπιπλέον, ἡ κοινωνικοποίηση ἐντός τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί ἡ ἐπιρροή τῶν πνευματικῶν καθοδηγητῶν διαδραματίζουν οὐσιώδη ρόλο στή συγκρότηση τῶν συναισθηματικῶν ἀντιδράσεων ἀπέναντι σέ πνευματικά ἐρεθίσματα.

---

[3] Khader I. Alkhouri and Spyridon Tsitsigkos, «Πατερική Σοφία καί Ψυχική Εὐεξία: Ἡ Θετική Ψυχολογία στήν Ἑλληνορθόδοξη Πνευματικότητα», *Συνοχή* 4 (2025), σσ. 92-165.

[4] Christopher Kim-Prieto and Ed Diener, "Religion as a Source of Variation in the Experience of Positive and Negative Emotions" *The Journal of Positive Psychology* 4, no. 6 (2009), σσ. 447-460.

[5] Neville Symington, *Emotion and Spirit*, London, Routledge, 2018.

[6] Ralph W. Hood Jr., Peter C. Hill, and Bernard Spilka, *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 4th ed., New York, Guilford Press, 2009, σσ. 7-15.

Τά θρησκευτικά συναισθήματα ἐκδηλώνονται μέ πολλαπλούς τρόπους, ἀπό λεπτές ἐσωτερικές ἐμπειρίες ἕως ἐμφανεῖς ἐξωτερικές ἐκφράσεις εὐσέβειας καί ἀφοσίωσης. Τό ἄτομο μπορεῖ νά βιώσει αἴσθηση δέους καί θαυμασμοῦ ἀπέναντι στά μυστήρια τῆς ὕπαρξης ἤ ὅταν αἰσθάνεται συνδεδεμένο μέ τό Θεῖο. Ὁμοίως, συναισθήματα εὐγνωμοσύνης καί ταπεινότητας δύνανται νά ἀναδύονται ἀπό τήν ἐμπειρία εὐλογίας ἤ χάριτος. Ἀντιστρόφως, συναισθήματα ὅπως ἡ ἐνοχή, ἡ ντροπή ἤ ὁ φόβος μπορεῖ νά προέρχονται ἀπό τήν αἴσθηση παραβίασης τῶν θρησκευτικῶν κανόνων ἤ τῶν πεποιθήσεων στή θεία κρίση[7].

Στήν Πνευματική Ψυχολογία, τά θρησκευτικά συναισθήματα δέν ἀντιμετωπίζονται μόνο ὡς ὑποκειμενικές ἐμπειρίες, ἀλλά καί ὡς πιθανοί καταλῦτες γιά προσωπική ἀνάπτυξη καί μεταμόρφωση. Συναισθήματα ὅπως τό δέος, ἡ εὐγνωμοσύνη καί ἡ συμπόνια ἔχουν συσχετιστεῖ μέ θετικά ψυχολογικά ἀποτελέσματα, συμπεριλαμβανομένης τῆς αὐξημένης εὐεξίας, τῆς ἀνθεκτικότητας καί τῆς φιλοκοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ἐπιπλέον, οἱ θρησκευτικές πρακτικές πού καλλιεργοῦν τήν ἐπίγνωση, τόν αὐτοστοχασμό καί τή συναισθηματική ρύθμιση μποροῦν νά ἐνισχύσουν τήν ἱκανότητα τῶν ἀτόμων νά ἀντιμετωπίζουν τό ἄγχος, νά διαχειρίζονται ἀρνητικά συναισθήματα καί νά καλλιεργοῦν τήν αἴσθηση νοήματος καί σκοποῦ στή ζωή[8].

Ὡστόσο, εἶναι σημαντικό νά κατανοηθεῖ ὅτι δέν εἶναι ὅλα τά θρησκευτικά συναισθήματα ἐγγενῶς θετικά ἤ εὐεργετικά. Ἀρνητικά συναισθήματα, ὅπως ἡ ἐνοχή, ἡ ντροπή ἤ ὁ φόβος, ὅταν βιώνονται ὑπερβολικά ἤ στό πλαίσιο καταπιεστικῶν θρησκευτικῶν δογμάτων, ἐνδέχεται νά ἔχουν ἐπιζήμιες ἐπιπτώσεις στήν ψυχική ὑγεία καί εὐημερία. Ἡ Πνευματική Ψυχολογία τονίζει τή σημασία τῆς διάκρισης καί τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ κατά τήν πλοήγηση στό συναισθηματικό τοπίο τοῦ ἀτόμου μέσα σέ θρησκευτικά ἤ πνευματικά περιβάλλοντα, ἐνθαρρύνοντας τήν καλλιέργεια αὐτογνωσίας, αὐθεντικότητας καί συμπόνιας πρός τόν ἑαυτό τους καί τούς ἄλλους[9].

---

[7] Walter Van Herck and Wim Lemmens, eds., *Religious Emotions: Some Philosophical Explorations*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009.

[8] Joanne A. Vis and H. Marie Boynton, "Spirituality and Transcendent Meaning Making: Possibilities for Enhancing Posttraumatic Growth", *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought* 27, nos. 1-2 (2008), σσ. 69-86.

[9] Mark Wynn, *Emotional Experience and Religious Understanding: Integrating Perception, Conception and Feeling*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005).

Τά συναισθήματα (affections) μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς ἰσχυρές κλίσεις τῆς ψυχῆς πού ἐκδηλώνονται στή σκέψη, στό συναίσθημα καί στήν πράξη. Τά ἱερά αὐτά συναισθήματα στρέφουν τό ἄτομο πρός τόν Θεό, ἐνῶ τά ἀνίερα τό ἀπομακρύνουν ἀπό Αὐτόν. Τά εἰλικρινῆ συναισθήματα ὑπερβαίνουν τήν ἁπλή πίστη στό δόγμα. ἀποτελοῦν παθιασμένη ὑπόθεση τῆς ψυχῆς καί ἐκφράζουν τήν ἐσωτερική ὕπαρξη κάποιου, ἡ ὁποία ἀντανακλᾶται σέ κάθε διάσταση τῆς ζωῆς του. Ἡ κατεύθυνση τῆς ψυχῆς πρός τόν Θεό (affections) εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τά ἁπλᾶ συναισθήματα (emotions), καί τά δύο δέν θά πρέπει νά ταυτίζονται. Συχνά τά συναισθήματα συγκρούονται μέ τίς κλίσεις, ἐνῶ τά συναισθήματα (emotions) ἐμφανίζονται ὡς πιό φευγαλέα καί ἐπιφανειακά. Οἱ κλίσεις τῆς ψυχῆς διαφέρουν ἐπίσης ἀπό τά πάθη, τά ὁποῖα συνιστοῦν αἰφνίδιες καί βίαιες συναισθηματικές ἐκρήξεις πού κυριεύουν τόν Νοῦ.

Κατά τόν Johnathan Edwards[10], εἶναι ἀναγκαῖο νά διακρίνουμε τίς ψυχικές κλίσεις (affections) ἀπό τά συναισθήματα (feelings, emotions). Ὑφίσταται, βεβαίως, μιά συναισθηματική διάσταση στίς ψυχικές κλίσεις, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν λογικές καί ἔντονες ἐπιθυμίες ἤ ἀποστροφή τῆς θέλησης. Θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ κλίσεις δέν εἶναι λιγότερο ἀπό συναισθήματα, ἀλλά ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν κάτι περισσότερο. Τά συναισθήματα (emotions) δύνανται νά ἀποτελοῦν φυσιολογικά αὐξημένες καταστάσεις εὐφορίας ἤ φόβου, χωρίς ἀπαραίτητα νά σχετίζονται μέ αὐτό πού ὁ νοῦς ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀληθινό. Ἀντιθέτως, οἱ ψυχικές κλίσεις ἀποτελοῦν πάντοτε καρπό αὐτοῦ πού ὁ νοῦς κατανοεῖ ἤ γνωρίζει. Κάποιος μπορεῖ νά βιώσει ἕνα συναίσθημα χωρίς αὐτό νά συνιστᾶ κλίση, ἐνῶ σπανίως βιώνεται κλίση χωρίς συναισθηματική διάσταση, ἡ ὁποία ἐνεργοποιεῖ καί κινητοποιεῖ τό σῶμα[11]. Συνεπῶς, ἡ κίνηση τῶν συναισθημάτων πρός τόν Θεό –δηλαδή τά «θρησκευτικά συναισθήματα»– ὑπερβαίνει τίς ἁπλές ἐκφράσεις τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου, χωρίς ὅμως νά στερεῖται συναισθηματικῆς διάστασης.

[10] Ὁ Jonathan Edwards ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς μεγάλους θεολόγους τῆς ἀμερικανικῆς ἱστορίας. Ποιμένας τῆς Κογκρεγκασιοναλιστικῆς Ἐκκλησίας στή Νέα Ἀγγλία κατά τήν ἀποικιακή περίοδο, τά δημοσιευμένα ἔργα του προσέλκυσαν μεγάλη προσοχή ἤδη κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς του καί συνεχίζουν νά εἶναι δημοφιλῆ μέχρι σήμερα. Τό διαρκές ἐνδιαφέρον γιά τά ἔργα τοῦ Edwards ὀφείλεται στή διεισδυτική θεολογική του σκέψη, στήν ἔντονη προσωπική του εὐσέβεια καί στίς ἀντιπαραθέσεις τῆς ἐποχῆς του, στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν σημασία γιά τή χριστιανική πίστη καί πράξη.

[11] Ryan J. Martin, *Understanding Affections in the Theology of Jonathan Edwards,* London–New York–Boston: T&T Clark, 2019, σσ. 7-8.

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναλυθοῦν τά θρησκευτικά συναισθήματα χωρίς τήν ἀπαραίτητη σέ κάθε ἱεροφάνεια αἴσθηση τοῦ Ἱεροῦ (numen)[12]. Χρήσιμη καθίσταται ἐδῶ ἡ διάκριση μεταξύ ὑλικοῦ καί τυπικοῦ ἀντικειμένου. Τό ὑλικό ἀντικείμενο (material object) ἤ στόχος ἑνός συναισθήματος, ὅπως ὁ φόβος ἤ ὁ θυμός, ἀφορᾶ ἐκεῖνο πρός τό ὁποῖο κατευθύνεται τό συναίσθημα. Τό τυπικό ἀντικείμενο (formal object), ἀντιθέτως, δηλώνει τήν ἀξιολογική ἰδιότητα πού ἀποδίδεται στόν στόχο ἀπό τό συναίσθημα. Ἡ διάκριση αὐτή εἶναι εὐρέως ἀποδεκτή στή σύγχρονη φιλοσοφία τῶν συναισθημάτων. Στό πλαίσιο αὐτό, τό numinous ὡς «ἀντικείμενο ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό» μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τυπικό ἀντικείμενο ἑνός ἰδιαίτερου εἴδους συναισθήματος. Τό συναίσθημα τοῦ Ἱεροῦ μπορεῖ νά ἐξελίσσεται ἀπό πρωτόγονες μορφές, ὅπως ὁ «δαιμονικός τρόμος» σέ πιό ἀναπτυγμένες μορφές, ὅπως ἡ λατρεία[13].

Τά συναισθήματα τῆς λατρείας, τῆς ἀφοσίωσης, τῆς πίστης καί τῆς ἀγάπης δύνανται, στό πλαίσιο τῶν ἱεροφανειῶν[14], δηλαδή τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ ἱεροῦ στόν ἄνθρωπο, νά συνυπάρχουν μέ «ἀρνητικά» συναισθήματα φόβου, τρόμου, δέους ἤ ἀποστροφῆς. Σέ κάθε θρησκεία παρατηρεῖται διάκριση μεταξύ ἱερῶν καί ἀνίερων ἀντικειμένων. Ὁρισμένα ἀντικείμενα καθίστανται ἱεροφάνειες, δηλαδή παύουν νά ἀποτελοῦν ἁπλᾶ ὑλικά ἀντικείμενα καί ἀποκτοῦν διαφορετική ποιότητα ὕπαρξης. Οἱ ἱεροφάνειες συχνά προκαλοῦν φόβο ἤ ἐπιφυλακτικότητα, συναισθήματα πού σχετίζονται μέ τό ξένο, τό παράξενο καί τό ἀπόκοσμο, καθώς τέτοιες παρουσίες ὑποδηλώνουν μιά δύναμη συγχρόνως σεβαστή καί ἐπικίνδυνη[15].

---

[12] Ὁ εἰσηγητής τῆς ἔννοιας τοῦ «ἱεροῦ» Rudolph Otto, γιά νά περιγράψει τό βίωμα αὐτοῦ τοῦ «ἱεροῦ», καταφεύγει σέ μιά παλιά λατινική λέξη, τήν numen, πού σημαίνει «πνεῦμα», ἀπό τήν ὁποία κατασκευάζει τόν νεολογισμό Numinosum· τό «πνεῦμα» αὐτό εἶναι ἀπρόσιτο καί ἀπροσπέλαστο, γεμᾶτο φόβο καί γοητεία.

[13] Helge Nörenberg, "The Numinous, the Ethical, and the Body: Rudolf Otto's The Idea of the Holy Revisited", *Open Theology* 3 (2017), σ. 550.

[14] «Ἡ ἑκάστοτε Ἱεροφάνεια ἀντιπαραβάλλεται πρός ἐκεῖνο πού θεωρεῖται "βέβηλο". Τό γεγονός τῆς Ἱεροφάνειας νοεῖται ὡς φορέας δύναμης καί ἀντιμετωπίζεται ὡς πραγματικό, ἀληθινό καί νοηματοδοτημένο. Συνιστᾶ κάτι τό ἰδιαίτερο καί τό ἐξαιρετικό.», βλ. Βασιλική Ἀδραχτᾶ, «Μιρτσέα Ἐλιάντε. Ἡ ἱεροφάνεια ὡς βάση γιά μία θεωρία τῆς θρησκείας», *Θρησκειολογία. Ἱερά/Βέβηλα* 2 (2001), σ. 9. Ἡ ἱεροφάνεια συνιστᾶ τή βάση γιά μία θεώρηση τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ὡς ἑρμηνευτικός ἄξονας γιά τήν κατανόηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

[15] *Mircea Eliade, Πραγματεία πάνω στήν Ἱστορία τῶν Θρησκειῶν*, μτφρ. Ἔλση Τσούτη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Ἰ. Χατζηνικολῆ, 1981, σ. 33.

Ἡ αἴσθηση τοῦ Ἱεροῦ εἶναι προγενέστερη τῆς κάθε ἐπιθυμίας νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἀρχή τοῦ κόσμου ἤ νά δομηθεῖ ἡ βάση τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Τό Ἱερό μπορεῖ νά ἐμπνέει ἄγρια καί βίαια συναισθήματα, ὅπως μπορεῖ νά προκαλεῖ καί βαθιά γαλήνη. Αὐτό τό Ἱερό εἶναι ἐντελῶς ἀνεξιχνίαστο καί δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητό μέ τίς ἐνδοκοσμικές κατηγορίες σκέψης. Ὁ διπολικός χαρακτήρας του (mysterium tremendum et fascinans) εἶναι οἱ δύο ποιότητές του, ἡ τρομακτική καί ἡ γοητευτική, οἱ ὁποῖες συνδυάζονται σέ μία ἁρμονία τῶν ἀντιθέτων· τό δαιμονιακό-θεῖο ἀντικείμενο μπορεῖ νά ἐμφανίζεται στό πνεῦμα ὡς πηγή φρικίασης καί τρόμου, ἀλλά τήν ἴδια στιγμή εἶναι ἐξίσου κάτι τό ὁποῖο σαγηνεύει μέ μία ἀκαταμάχητη χάρη, καί προκαλεῖ ρίγη συγκίνησης σέ αὐτούς πού εἶναι ἐνώπιόν του. Ὁ Mircea Eliade (1907-1986)[16] ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν ἑρμηνεία τοῦ Rudolf Otto[17], δίνοντας ὅμως ἔμφαση στή συστηματική ἱστορική μελέτη τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Ἱεροῦ[18]. Κατορθώνει, λοιπόν, νά διακρίνει τήν σφαῖρα τοῦ Ἱεροῦ ἀπό τήν ἐγκόσμια σφαῖρα, ἡ ὁποία ἀποδίδεται συνήθως μέ κάποιο παράγωγο τῆς λατινικῆς λέξης profanum, πού στά ἑλληνικά θά μποροῦσε νά μεταφρασθεῖ ὡς «ἀνίερο», «βέβηλο» ἤ ἀκόμα καί «κοσμικό». Γιά νά περιγραφεῖ τό Ἱερό, θά πρέπει κάποιος νά ἔχει στή διάθεσή του μία σειρά ἀπό «ἱερότητες», δηλαδή «ἱερά συμβάντα». Τό Ἱερό μπορεῖ νά τό γνωρίσει κάποιος μόνο μέσα στήν ἱστορική του ἐκδήλωση καί ἀποκάλυψη.

2. Σύγχρονες Ψυχολογικές προσεγγίσεις καί θρησκευτικά Συναισθήματα

Στίς σύγχρονες συζητήσεις γιά τή φύση τῆς συναισθηματικῆς δέσμευσης μέ ἀντικείμενα, τά συναισθήματα θεωροῦνται πολύπλοκα νοητικά φαινόμενα πού

[16] Κεντρικός ἄξονας τῆς σκέψης τοῦ Eliade εἶναι ἡ διάκριση μεταξύ ἱεροῦ καί βέβηλου, καθώς καί ἡ ἔννοια τῆς ἱεροφάνειας, δηλαδή τῆς ἐκδήλωσης τοῦ ἱεροῦ μέσα στόν κόσμο. Ὑποστήριξε ὅτι ὁ *homo religiosus* βιώνει τόν κόσμο μέσῳ συμβόλων, μύθων καί τελετουργιῶν πού ἀποκαλύπτουν μιά ὑπερβατική πραγματικότητα.

[17] Ἡ διεθνής του φήμη ὀφείλεται κυρίως στό ἔργο τοῦ *Das Heilige* (1917) («Τό Ἱερό»), στό ὁποῖο ἀνέπτυξε στό ἔργο του τήν ἔννοια τοῦ numinous (τό «μυστηριακό» ἤ «ἀπολύτως ἕτερο» στοιχεῖο τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας). Ὁ Otto ὑποστήριξε μέσα ἀπό τή συλλογιστική του ὅτι ἡ θρησκευτική ἐμπειρία δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἀποκλειστικά σέ ἠθικές ἤ λογικές κατηγορίες, ἀλλά περιλαμβάνει ἕνα μή ὀρθολογικό στοιχεῖο πού βιώνεται ὡς *mysterium tremendum et fascinans*, δηλαδή ταυτόχρονα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς φοβερό καί ἑλκυστικό μυστήριο.

[18] Ἡ ἀναφορά στό κλασικό ἔργο τοῦ Mircea Eliade, *Le sacré et le profane*, Paris, Gallimard, 1965, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ γαλλική ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ *The Sacred and the Profane* (1957), ἀναδεικνύει τή θεμελιώδη διάκριση μεταξύ ἱεροῦ καί βέβηλου ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τήν κατανόηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

περιλαμβάνουν φαινομενολογικές ὄψεις ἀντίληψης, καθώς καί ἑρμηνευτικές πτυχές σχετικές μέ ἀξιολογικές κρίσεις. Ὁ Alston[19] ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐμπειρία συναισθήματος μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὡς αἴσθηση σχημάτων σωματικῆς διέγερσης πού προκαλοῦνται ἀπό ἀξιολογικές κρίσεις. Συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Perkins[20], τόνισαν ὅτι ἡ αἴσθηση τοῦ συναισθήματος ὑποδηλώνει σύνθετη ἐμπειρία σωματικῶν αἰσθήσεων πού συνδέονται μέ ἀντικείμενα καί ἀξιολογικές κρίσεις. Ἀντίστοιχα, ὁ Goldie[21] ὑποστήριξε ὅτι πολλά ἀπό τά σωματικά αἰσθήματα τῶν συναισθηματικῶν ἐπεισοδίων ἑρμηνεύονται ὡς κατευθυνόμενα πρός τά ἀξιολογικά τους ἀντικείμενα.

Ὁ ἀρχικός χαρακτηρισμός τοῦ συναισθήματος ἀπό τόν Friedrich Schleiermacher[22] ἀφορᾶ ἁπλές ὑποκειμενικές αἰσθήσεις πού συνοδεύουν τή διαίσθηση. Ἀργότερα, ὡστόσο, ὁ Schleiermacher φαίνεται νά μιλᾶ γιά θρησκευτικά συναισθήματα μέ πιό σύνθετο τρόπο, ἐνσωματώνοντας ἑρμηνευτικές διεργασίες, ὅπως ἡ ἐπίκληση, ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ ἀγάπη καί ἡ εὐγνωμοσύνη[23].

---

[19] William P. Alston, "Emotion and Feeling" in *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, New York, Macmillan, 1972, σσ. 479-493.

[20] Moreland Perkins, "Emotions and Feeling", *The Philosophical Revie*w 75, 1966, σσ. 139-160.

[21] Peter Goldie, *The Emotions: A Philosophical Exploration*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

[22] Ὁ Friedrich Schleiermacher (21 Νοεμβρίου 1768, Μπρεσλάου της Σιλεσίας — 12 Φεβρουαρίου 1834, Βερολῖνο) ὑπῆρξε Γερμανός θεολόγος, ἱεροκήρυκας καί κλασικός φιλόλογος, γενικά ἀναγνωρισμένος ὡς ἱδρυτής τῆς σύγχρονης Προτεσταντικῆς θεολογίας. Τό σημαντικότερο ἔργο του, *Der christliche Glaube* 1821-1822· β΄ ἔκδ. 1831, συνιστᾶ συστηματική ἑρμηνεία τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς διδασκαλίας. Ὁ Schleiermacher ἀντιτάχθηκε στή μονομερῆ λογοκρατία τῆς καντιανῆς παράδοσης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ θρησκεία δέν θεμελιώνεται πρωτίστως σέ θεωρητικές ἀποδείξεις, ἀλλά στό ἄμεσο βίωμα τῆς ἐξάρτησης ἀπό τό Ἄπειρο. Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ δογματική τῆς Ἐκκλησίας νοεῖται ὡς ἔκφραση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καί τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων, τά ὁποῖα συγκροτοῦν τόν πυρῆνα τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, βλ. Ν. Ι. Λούβαρις, «Ἡ Ψυχολογία τῆς Θρησκείας καί ἡ σχέσις αὐτῆς πρός τήν Θεολογία», *Θεολογία* 23, 1952, σσ. 54-55, βλ. Σπύρος Τσιτσίγκος, *Ἡ Ψυχολογία τῆς Θρησκείας*, Ἀθήνα, Tremendum, 2017.

[23] «Ὅταν τό παγκόσμιο πνεῦμα ἀποκαλύπτεται σέ ἐμᾶς μέ μεγαλοπρέπεια, ὅταν ἀφουγκραζόμαστε τή δράση του, καθοδηγούμενοι ἀπό τόσο θαυμαστά σχεδιασμένους καί ἐξαιρετικούς νόμους, τί θά μποροῦσε νά εἶναι φυσικότερο ἀπό τό νά διαποτιζόμαστε ἀπό ἐγκάρδια εὐλάβεια ἀπέναντι στό αἰώνιο καί ἀόρατο; Καί ὅταν, ἔχοντας διαισθανθεῖ τό σύμπαν, στρέφουμε τό βλέμμα στόν ἑαυτό μας καί διαπιστώνουμε πώς, σέ σύγκριση μέ αὐτό, ὁ ἑαυτός χάνεται μέσα σέ ἄπειρη μικρότητα, τί θά μποροῦσε νά εἶναι καταλληλότερο γιά τούς θνητούς ἀπό μιά γνήσια καί ἀνεπιτίδευτη ταπεινοφροσύνη; Ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τούς συνανθρώπους μας καί τά λοιπά πλάσματα τῆς δημιουργίας μέσα στή διαίσθηση τοῦ κόσμου καί καθίσταται σαφές ὅτι καθένα ἀπό αὐτά ἀποτελεῖ, χωρίς διάκριση τή δική του ἀναπαράσταση τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπως ἀκριβῶς καί ἐμεῖς, καί ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρξει χωρίς τήν ἀμοιβαία παρουσία ὅλων, τί θά μποροῦσε νά εἶναι φυσικότερο ἀπό τό νά τούς περιβάλουμε μέ ἐγκάρδια ἀγάπη καί στοργή, χωρίς διάκριση διαθέσεων ἤ πνευματικῶν ἱκανοτήτων;

Ὁ Emmons[24] προτείνει ὅτι ὁρισμένα συναισθήματά μας μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «ἱερά», ὅπως ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ ἐλπίδα, ἡ ταπεινοφροσύνη, τό δέος καί ἡ εὐλάβεια. Τά συναισθήματα αὐτά ἐμφανίζονται συχνότερα σέ θρησκευτικά ἤ πνευματικά περιβάλλοντα καί καλλιεργοῦνται μέσῳ πνευματικῶν πρακτικῶν. Ἡ εὐγνωμοσύνη ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἐπηρεάζει θετικά τή συναισθηματική εὐεξία[25]. Οἱ Emmons[26] καί McCullough[27] διαπίστωσαν ὅτι ἡ συστηματική πρακτική εὐγνωμοσύνης ὁδηγεῖ σέ αὐξημένη ὑποκειμενική εὐημερία καί ἐλπίδα. Μέ βάση τά εὑρήματα αὐτά, οἱ Watkins[28] καί οἱ συνεργάτες[29] ὑποστήριξαν ὅτι οἱ εὐγνώμονες ἄνθρωποι ἀναπτύσσουν αἴσθηση ἀρθονίας, ἐκτιμοῦν τήν καθημερινότητα καί ἀναγνωρίζουν τή συμβολή τῶν ἄλλων στήν εὐημερία τους. Ἡ σχέση εὐγνωμοσύνης καί ὑποκειμενικῆς εὐημερίας δύναται νά ἑρμηνευθεῖ

Καί ὅταν ἐξετάζουμε τή σύνδεσή τους μέ τό ὅλον καί τήν ἐπίδρασή τους σέ ὅσα μᾶς συμβαίνουν, ἀναλογιζόμενοι ἐκείνους πού περιόρισαν τή δική τους παροδικότητα καί ὁρμή προκειμένου νά διαφυλάξουν τή δική μας, πῶς θά μπορούσαμε νά ἀποφύγουμε τό αἴσθημα ἰδιαίτερης συγγένειας πρός αὐτούς, τῶν ὁποίων οἱ πράξεις κάποτε ὑπερασπίστηκαν τήν ὕπαρξή μας καί τήν καθοδήγησαν μέ ἀσφάλεια μέσα ἀπό τούς κινδύνους; Πῶς θά μπορούσαμε νά ἀπέχουμε ἀπό τό αἴσθημα εὐγνωμοσύνης πού μᾶς ὠθεῖ νά τούς τιμοῦμε ὡς ἀνθρώπους ἤδη ἑνωμένους μέ τό ὅλον καί ὡς πρόσωπα πού πραγματώνουν αὐτή τήν ἑνότητα μέσα στή ζωή τους;», Jonas Seibert, "The Unity of Religious Experience: An Analytic Reading of Friedrich Schleiermacher's Second Speech On Religion", *Kriterion – Journal of Philosophy* 37, nos. 2-4 (2023), σ. 134.

[24] Robert A. Emmons, "Emotion and Religion" in *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, ed. R. F. Paloutzian and C. L. Park, New York, Guilford Press, 2005, σσ. 235-252.

[25] Robert A. Emmons and Michael E. McCullough, "Counting Blessings versus Burdens: An Experimental Investigation of Gratitude and Subjective Well-Being in Daily Life" *Journal of Personality and Social Psychology* 84 (2003), σσ. 377–389.

[26] Ὁ Robert A. Emmons εἶναι Ἀμερικανός ψυχολόγος καί καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας (UC Davis), γνωστός διεθνῶς γιά τήν ἔρευνά του στήν ψυχολογία τῆς εὐγνωμοσύνης καί στή θετική ψυχολογία. Τό ἐρευνητικό του ἔργο ἑστιάζει στόν ρόλο τῶν θετικῶν συναισθημάτων, ἰδιαίτερα τῆς εὐγνωμοσύνης, στήν εὐημερία, στήν ψυχική ἀνθεκτικότητα καί στήν ἔννοια τῆς πνευματικότητας.

[27] Ὁ Michael E. McCullough εἶναι Ἀμερικανός Κοινωνικός Ψυχολόγος καί καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μαϊάμι. Ἡ ἔρευνά του ἐπικεντρώνεται στήν ἠθική ψυχολογία, στή συγχώρηση, στήν εὐγνωμοσύνη καί στή σχέση θρησκείας καί ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς.

[28] Ὁ Watkins ἀνέπτυξε διάφορα θεωρητικά μοντέλα πού προσεγγίζουν τήν εὐγνωμοσύνη ὡς σχετικά σταθερή διάθεση, ἐνῶ, παράλληλα, μελέτησε καί διερεύνησε τούς γνωστικούς μηχανισμούς μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ εὐγνωμοσύνη ἐνισχύει τή θετική ἀξιολόγηση τῶν ἐμπειριῶν καί τῶν διαφόρων σχέσεων.

[29] Philip C. Watkins, Kathryn Woodward, Tamara Stone and Russell L. Kolts, "Gratitude and Happiness: Development of a Measure of Gratitude and Relationships with Subjective Well-Being", *Social Behavior and Personality* 31 (2003), σσ. 431-452.

ὡς ἕνας «κύκλος ἀρετῆς», ὅπου ἡ εὐγνωμοσύνη ἐνισχύει τήν εὐτυχία, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της προάγει τήν περαιτέρω εὐγνωμοσύνη. Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι συναφές μέ ἐκεῖνο πού ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς «ἀνοδική σπεῖρα» θετικῆς ἐπίδρασης. Πράγματι, ἡ θρησκευτικότητα συσχετίζεται θετικά μέ τήν εὐγνωμοσύνη, ἐνῷ ὅσοι τήν ἀξιολογοῦν σέ ὑψηλό βαθμό ἀναγνωρίζουν ἐπίσης τή συμβολή τοῦ θείου στή διαμόρφωση τῆς αἴσθησης εὐημερίας τους. Τά συναισθήματα καί ἡ ἀξιολόγησή τους, ἀκόμη καί ἀπό τή σκοπιά τῆς θρησκείας, μεταβάλλονται ἀνά ἐποχές[30].

Συμπεράσματα

Ἡ παροῦσα μελέτη κατέδειξε ὅτι τά θρησκευτικά συναισθήματα συνιστοῦν μιά θεμελιώδη διάσταση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καί δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν ἐπαρκῶς οὔτε ὡς ἁπλές ψυχολογικές καταστάσεις οὔτε ὡς ἀποκλειστικά θεολογικές κατηγορίες. Ἀντιθέτως, ἀποτελοῦν σύνθετα βιωματικά φαινόμενα πού συγκροτοῦνται στό σημεῖο συνάντησης γνωστικῶν διεργασιῶν, πολιτισμικῶν πλαισίων, πνευματικῶν πρακτικῶν καί ἐμπειριῶν τοῦ Ἱεροῦ.

Ἐν κατακλεῖδι, τά θρησκευτικά συναισθήματα ἀναδεικνύονται σέ καίριο τόπο συνάντησης τῆς ψυχολογίας, τῆς θεολογίας καί τῆς φαινομενολογίας τῆς θρησκείας. Ἡ διεπιστημονική τους μελέτη ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ὡς δυναμικῆς διαδικασίας πού ἐνσωματώνει γνώση, συναίσθημα καί πράξη, ἀποκαλύπτοντας τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἀνθρώπινο πρόσωπο προσανατολίζεται πρός τό νόημα, τήν ὑπέρβαση καί τήν κοινωνία μέσα ἀπό τή συνεχῆ ἀναζήτηση τοῦ Ἱεροῦ, ἐνῷ ταυτόχρονα, μέσα ἀπό τή συλλογιστική τῆς παρούσας μελέτης, ἀναδεικνύεται ἡ σημασία τους ὡς παραγόντων προσωπικοῦ μετασχηματισμοῦ, πνευματικῆς ὡρίμανσης καί ὑπαρξιακῆς νοηματοδότησης.

[30] Vassilis Saroglou, *Religion, Personality, and Social Behavior*, New York, Psychology Press, 2011, σσ. 33-48 καί Γεώργιος Φουντουλάκης, *Θέματα πολιτισμικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα. Tremendum, 2024.